

על פרשת דרכים: עיתוני היישוב ומהפכת התורכים הצעירים של 1908

יובל בן-בסט

"יהודים, היו עותומנים!" (אליעזר בן-יהודה, הצבי, 12 בינואר 1909)

ההדרגתית של קהילה יהודית בעלת שאיפות לאומיות בארץ ישראל בסוף המאה התשע-עשרה, שאנשיה באו ברובם מארצות עינות לאימפריה, שינתה מציאות זאת. העניין נעשה בוער במיוחד בעקבות מהפכת התורכים הצעירים וההתעוררות הלאומית המהירה ברחבי האימפריה. התגובות ביישוב לנוכח המהפכה מציעות מקרה בוחן המאפשר לעמוד על האופן שבו נתפס האירוע על ידי אחת מקבוצות המיעוט שנשארו בתחומי האימפריה בעשור האחרון לקיומה. אופיו המגוון של היישוב והעובדה שכלל קבוצות רבות ונבדלות, יכולים ללמדנו רבות על מורכבות התהליכים שחוללה המהפכה.

ישראל קולת העיר נכונה כי ה"יישוב", ובמיוחד "היישוב הישן", היה הקהילה היהודית המפולגת ביותר בעולם בכתבו כי "היהודים היו מחולקים לפי מוצאם האתני, השפות שדיברו (יידיש או לאדינו), חצרות הרבנים שאליהן השתייכו, ונוסח תפילותיהם".⁴ חשיבות מיוחדת יש לעובדה שרוב אנשי היישוב בתקופה זו לא היו אזרחים עות'מאניים, אלא שמרו על אזרחותם הקודמת אשר העניקה להם את הגנת הקונסולים הזרים בארץ ישראל תחת משטר הקפיטולציות. הנציגים המוכרים היחידים של הקהילה היהודית בארץ ישראל היו בני העדה הספרדית אשר הוכרה כמילת רשמי על ידי השלטונות העות'מאניים ונתאפשר לה לבחור רב ראשי (חכם באשי) אשר שימש בתפקידו בכפוף לרב הראשי של האימפריה שמושב באיסטנבול.⁵ באופן טבעי, תחת המשטר הפרלמנטרי החדש, ייצוג היישוב הן ברמה האימפריאלית והן ברמה המוניציפאלית, ויכולתו להשפיע על המדיניות העות'מאנית בנושאים הקרובים ללבו כגון הגירה ורכישת קרקעות, היו צפויים להיפגע בצורה משמעותית.

מאמר זה בוחן את התגובות ביישוב לנוכח מהפכת התורכים הצעירים והמשטר הפרלמנטרי שייסדו, כפי שהן משתקפות בארבעה עיתונים עבריים מקומיים בין השנים 1908 ו-1910: **הבצלל**, **הצבי**, **הפועל הצעיר**, ו**החרות**. המאמר דן במורכבות דעת הקהל היהודית לנוכח האתגרים שהציבה המהפכה, ובהשפעתה על תהליכים פנימיים ביישוב. המחקר מתמקד בשלוש שאלות מרכזיות אשר העסיקו את העיתונות העברית בתקופה שלאחר המהפכה:

קשה לחשוב על אירוע אחר בהיסטוריה המאוחרת של האימפריה העות'מאנית אשר עורר כה הרבה ציפיות לעתיד ושימש זרז לשינויים פוליטיים וחברתיים כמו מהפכת התורכים הצעירים שהתחוללה ביולי 1908. החזרתה של חוקת 1876, אחרי שנים רבות של שלטון ריכוזי בראשות עבדול-חמיד השני (1876-1908), התקבלה בשמחה מופגנת בקרב המיעוטים הדתיים והאתניים אשר נשארו בגבולותיה המתכווצים של האימפריה. לכאורה, לראשונה היו כל בני קבוצות המיעוט אזרחים הרשאים לבחור בחופשיות את נציגיהם לפרלמנט העות'מאני ולהביע את דעתם הפוליטית ללא חשש. המיעוטים ציפו כי המשטר החדש יפגין יותר פתיחות ויאפשר להם חופש פעולה פוליטי נהל את ענייניהם בעצמם בהתאם לחוקה החדשה, אשר דגלה בדרגה גבוהה יותר של זה צנטרליזציה במחוזות האימפריה.¹ העובדה ששליטי האימפריה החדשים היו יותר חילונים ומודרניים מעבדול חמיד השני ופחות מחויבים למדיניות פאן-אסלאמית רק הגבירה את ציפיות המיעוטים עוד יותר.

מתן חופש הביטוי וההיתר לפעילות פוליטית גרמו שלא במתכוון להתעוררות לאומית נרחבת ברחבי האימפריה, ובכלל זה בפרובינציות הערביות, דבר אשר הציב אתגרים חדשים הן בפני השלטון המרכזי והן בפני המיעוטים באימפריה. כדבריו של חסן כיאלי: "פוליטיקת ההמונים, העיתונות החופשית, ואפשרויות החינוך הרבות יותר חידדו את הזהות האתנית הקהילתית בקרב קבוצות מסוימות, בעוד הממשלה קידמה אותן במטרה להשיג אינטגרציה חברתית גבוהה יותר וריכוזיות אדמיניסטרטיבית".² לאור פרישת מחוזות מספר בחלק האירופי, משבר כלכלי חמור, והתערבות אירופית הולכת וגוברת בעניינים הפנימיים של האימפריה, התנגד המשטר החדש לכל גילוי של התעוררות לאומית בקרב המיעוטים, שמא יחליש הדבר עוד יותר את שלמותה הפוליטית והטריטוריאלית.³

באופן מסורתי נחשבו יהודי האימפריה העות'מאנית אזרחים נאמנים ללא שאיפות בדלניות, שלא כמו מיעוטים אתניים ודתיים רבים אחרים בה. תרמה לכך העובדה שמבחינה גאוגרפית הם לא היו מרוכזים באזור אחד באימפריה. אף על פי כן, התפתחות

1. מה הייתה מדיניות המשטר החדש באימפריה כלפי מיעוטים, במיוחד בכל הנוגע ליישוב?
2. כיצד הגיבה האוכלוסייה הערבית על המהפכה ומה הייתה צפויה להיות ההשפעה על היחסים עם היישוב?
3. מה היה על היישוב לעשות לנוכח השינויים הדרמטיים שחוללה המהפכה?

לטענתי, הרקע הסוציו-פוליטי של הקבוצות השונות ביישוב השפיע על גישתם למשטר החדש ומצא את ביטויו בעיתונות העברית. בייצגם את מגוון הדעות הנרחב ביישוב, פעלו ארבעת העיתונים לקדם את המצע הייחודי לכל אחד מהם, אם כי ההבדלים ביניהם בעניין זה מורכבים ולא ניתן לאפייןם באמצעות דיכוטומיות כלליות (למשל ציונים מול לא ציונים, יישוב ישן מול ישוב חדש, אשכנזים מול ספרדים), עות'מאניים מול לא עות'מאניים, לאומיים ושאנים לאומיים, וכדומה). במקביל, תגובות העיתונים לנוכח המהפכה מראות כי נוצר כר נרחב לשיתוף פעולה בין הגורמים השונים ביישוב, וכי הפערים ביניהם לא היו כה גדולים כפי שנהוג לחשוב.

רקע: העיתונות העברית בארץ ישראל

ברצוני לדון תחילה באופי העיתונות העברית בארץ ישראל ובמאפיינים של כל אחד מהעיתונים הנבדקים במטרה להבין טוב יותר את חשיבותם, את מגבלותיהם, את אופיים הסקטוריאלי, ואת המידה שבה הם משמשים מקור נאמן ללימוד דעת הקהל ביישוב בתקופה הנדונה. מתחילתה ב־1863 הייתה העיתונות העברית בארץ ישראל פוליטית-פולימית באופיה ושירתה כשופרן של קבוצות שונות ביישוב. המוציאים לאור של העיתונים הונעו בעיקר מסיבות אידאולוגיות ולא כלכליות. עובדה זו משתקפת היטב בהמשך הוצאתם לאור של עיתונים עבריים רבים לאורך שנים, למרות מספר קוראים מצומצם ודרישה נמוכה לפרסומות. אפשר לומר כי לאור אופיה האידאולוגי, העיתונות ייצגה את דעת הקהל של הקבוצות השונות ביישוב.

כל ארבעת העיתונים הנסקרים במחקר זה פורסמו תחילה בירושלים. אין זה מפתיע, אם מביאים בחשבון כי יותר ממחצית האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בתקופה זו התגוררה בתחומי העיר. למרות זאת, עוד לפני תום מלחמת העולם הראשונה חדלו שלושה מהעיתונים לצאת לאור ורק אחד מהם, **הפועל הצעיר**, המשיך להופיע אך הודפס ביפו, מרכז היישוב החדש. מעבר זה היה בעל משמעות מעבר להיבט הגאוגרפי גרידא, שכן ייצג שינוי במאזן הכוחות הפנימי בתוך היישוב לטובת היישוב החדש.

בהשוואה לעיתונות של קבוצות אתניות ודתיות אחרות באימפריה, העיתונות העברית בארץ ישראל נהנתה מדרגה גבוהה של חופש גם לפני המהפכה,⁶ אף על פי שאירוע זה פתח בפניה כמובן אופציות חדשות רבות. מעידים על כך הגידול החד במספר העיתונים העבריים שהופיעו אחרי 1908,⁷ וקצב ההופעה היומי שאימץ **הצבאי**. חופש יחסי זה מצא את ביטויו לא רק במספר העיתונים העבריים אשר יצאו לאור ובמשך הוצאתם לאור, כי אם גם בתוכנם ובמידת האוטונומיה שלהם. נראה כי כמה גורמים בלתי תלויים חברו יחדיו ואפשרו חופש יחסי זה. ראשית, יהודים רבים בארץ ישראל היו נתינים זרים ולכן היו מוגנים מרדיפה פוליטית בידי השלטונות העות'מאניים. שנית, עקב קשיי השפה נתקלו כנראה השלטונות העות'מאניים בירושלים

בקשיים טכניים כבואם לצנזר את העיתונות העברית, ועל כן נאלצו להסתמך על שירותיהם של חברים בקהילה היהודית שמשיתמם הייתה לעבור על כל גיליון חדש ולדווח על תוכנו, אולם בפועל לא דקדקו בביצוע משיתמם.⁸ ולבסוף, נראה שהשלטונות היו מוטרדים יותר מהתפתחויות בקרב האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל ובסוריה מאשר בקרב היישוב הזעיר, ולכן אפשרו לאנשיו חופש ביטוי פוליטי ואוטונומיה גדולים יותר. כתוצאה מכך רוב המקרים שבהם התערבו השלטונות ונעצרו עורכים של עיתונים עבריים, או הפסיקו לחלוטין פעולת עיתון כלשהו, קרו כאשר גורמים בקהילה היהודית עצמה פנו אליהם בתלונה על עמיתיהם.⁹ להלן תיאור תמציתי של ארבעת העיתונים הנדונים במאמר זה.

הבצלת: יצא לאור ב־1863 למשך תקופה קצרה על רקע היריבות הפנימית בתוך היישוב האשכנזי הישן בירושלים. עיתון זה שימש שופרה של קבוצת המיעוט בקרב הפרושים, אשר התנגדה לקבוצת הרוב, שביטאוניה היה **הלבנון**.¹⁰ כאשר יצא העיתון לאור שוב ב־1870, הוא התנגד לסדר הקיים בקרב בני היישוב האשכנזי הישן בירושלים, אותו תפס כשמרני, וקרא להחלפתו. בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים תמך **הבצלת** במושבות היהודיות שהוקמו בארץ ישראל, אבל בסוף שנות השמונים חזר העיתון להתמקד בעניינים הפנימיים של היישוב הישן בירושלים והסתייג מפעילות היישוב החדש. עם שוך היריבות הפנימית בתוך היישוב האשכנזי הישן, נהפך **הבצלת** בהדרגה תחת שרביטו של העורך הוותיק ישראל דב פרומקין, לשופר הרשמי של היישוב האשכנזי הישן בירושלים.¹¹ העיתון דגל בשימור אורח החיים היהודי המסורתי והתנגד לחילון ולאסימילציה שאליהם לדבריו הוביל היישוב החדש.¹² בסביבות מהפכת 1908 הביע **הבצלת** בהנהגת גד פרומקין, בנו של י"ד פרומקין, עמדות חיוביות יותר כלפי היישוב החדש, והפך לשופרו של הדור הצעיר בקרב היישוב האשכנזי הישן בירושלים, דור אשר שאף לשינוי ונקרע בין היישוב הישן שאליהו השתייך, ליישוב החדש שאליהו נחשף.¹³

הצבאי: יצא לאור בירושלים בין 1884 ל־1911 בידי אליעזר בן־יהודה, אשר ראה בו כלי חשוב לקידום תחיית העם היהודי בארץ ישראל ולהקמתה של חברה מודרנית, חילונית, לאומית, הדוברת עברית.¹⁴ קוראי **הצבאי** היו ברובם אנשי העלייה הראשונה, אבל העיתון שאף לגייס גם את תמיכת הקהילה הספרדית בירושלים, שאותה רצה בן־יהודה לרתום לפרויקט היהודי הלאומי.¹⁵ **הצבאי** עבר גלגולים מספר והחליף שמות במשך השנים (**השקפה**, **האור**).¹⁶ לבן־יהודה הייתה יריבות אידאולוגית מרה עם אנשי היישוב האשכנזי הישן בירושלים ועם חלק מפועלי העלייה השנייה, והיה לכך ביטוי בעיתונות התקופה. **הצבאי** היה ידוע בנטייתו לפרסם ידיעות סנסציוניות, במיוחד לאחר שבנו של בן־יהודה, איתמר, התמנה לעורך בפועל של העיתון בסוף שנת 1908.¹⁷

הפועל הצעיר: הפועל הצעיר היה שופרה של מפלגת הפועל הצעיר, אשר ייצגה חלק מפועלי העלייה השנייה. העיתון יצא לאור משנת 1907, בתחילה בירושלים ומאוחר יותר ביפו. אחת הסיבות מאחורי החלטתה הראשונית להוציא לאור הייתה הסתייגותם של הפועלים העברים מהקו של **הצבאי**, אשר נתפס בעיניהם כסנסציוני, כחסר עומק אינטלקטואלי וכמנוכר לפועלים העבריים.¹⁸

חופשי יחסית, לפחות ברמה האדמיניסטרטיבית, תוך המשך הבעת תמיכה באימפריה ברמה הדקלרטיבית כגוף על. העיתונים ראו בכך דרך להבטחת המשך פיתוח המפעל הלאומי היהודי בארץ ישראל במסגרת האימפריה העות'מאנית ללא הפרעה. הייתה בכך התעלמות כמעט מוחלטת מהמציאות הדמוגרפית בארץ ישראל אותה תקופה – היהודים היוו פחות מעשרה אחוז מהאוכלוסייה הכללית – מציאות אשר הייתה צפויה למצוא את ביטוייה בצורה המוחשית ביותר תחת משטר פרלמנטרי לרעת היישוב.

האופי ההטרוגני של התורכים הצעירים, מגוון הדעות ששרר בתוכם והעובדה כי בתחילה לא היו בעלי דעה מגובשת כלפי היישוב, השתקפו בצורה מדויקת למדי בעיתונות העברית. כך דיווחה העיתונות כי התורכים הצעירים ובראשם "הוועד", לא התנגדו באופן גורף להגירת היהודים לאימפריה כל זמן שיקבלו אזרחות עות'מאנית ולא יתרכזו באזור אחד. הם גם לא ראו איום בכלל הפעילות היהודית בארץ ישראל אלא רק בהיבטים הפוליטיים של הציונות, שבהם ראו סכנה לשלמות האימפריה. מחויבותם הייתה לרצון הרוב בקרב אוכלוסיית ארץ ישראל, אך הגורם אשר בסמכותו היה להכריע לגבי גורל הפעילות היהודית בארץ ישראל היה הפרלמנט העות'מאני הנבחר. ולבסוף, מדיניותם נגזרה בראש ובראשונה מהרצון לשמר את השלמות הטריטוריאלית של האימפריה, ומכאן שכל שאלה נידונה ביחס לשאיפה זו.²⁷

עם זאת העיתונים, ובמיוחד ה**צבאי**, ייחסו לעתים חשיבות יתר לביטויים אשר ניתן היה לפרש כביטויים כלליים ולא מחייבים מצד מרואיינים, ולעתים אף הוציאו דברים מהקשרם. למשל, קשה להאמין כי דוקטור ריזא תאופיק ביי, חבר בכיר ב"וועד", אשר נשאל בפגישה עם בני נוער יהודים בשכונת בלטה שבאיסטנבול על סתירה אפשרית בין תמיכה בציונות לבין נאמנות לאימפריה, השיב:

אני עצמי ציוני. הציונות איננה סוף סוף אלא אותה האחוה המצינת את העם היהודי. מטרתה אנושית: למצא לאומללים מולדת יותר רחמנית שיוכלו לחיות בה ולהגות מזכויות אזרח. ארץ ישראל היא ארצכם יותר ממה שהיא ארצנו, היינו אדוניה הרבה מאות שנה אחרים. זו תועלת גדולה לכל ארץ המולדת המשותפת שלנו, אם תכוננו מושבות ליהודים על האדמה השוממה הזו.²⁸

גם אם נאמרו דברים ברוח זו ברור כי דבריו של תאופיק ביי לא ייצגו את הזרם המרכזי בתוך "הוועד" או את מדיניותו הרשמית, כפי שמלמדות התבטאויות רבות אחרות.²⁹ אולם ראיון זה יכול ללמדנו על סדר היום המרכזי של ה**צבאי**, אשר הוביל קמפיין נחרץ לקבלת אזרחות עות'מאנית. כתוצאה ממה שלכאורה אמר תאופיק ביי פיתח ה**צבאי** ציפיות לא מציאותיות והגדיר את הדברים כלא פחות מסמנים ראשונים של גאולה.³⁰ אין צורך לומר כי הפרשה הסתיימה בעוגמת נפש גדולה כאשר התברר שהציפיות אינן מתממשות.³¹

עתיד היחסים עם האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל

בעקבות המהפכה זכתה לראשונה סוגיית היחסים בין היישוב והאוכלוסייה הערבית בארץ ישראל לתשומת לב בעיתונות העברית. העיתונות עמדה על כך שכתוצאה ישירה מהמהפכה, במיוחד עקב הסרת ההגבלות על פעילות פוליטית ומתן חופש ביטוי, נוצר מצב

החרות: פורסם בין השנים 1909 ל-1917 בידי הדור הצעיר של האינטליגנציה הספרדית בירושלים.¹⁹ ה**חרות** תמך בפרויקט הלאומי היהודי ושאל לשלב בו את הקהילה הספרדית על ידי שינוי אופיה השמרני מבפנים.²⁰ יש הטוענים כי ההחלטה הראשונה לפרסם את העיתון נבעה מהרצון להוות משקל נגד ה**צבאי**, אשר ניהל קמפיין אישי נגד אלברט ענתבי, נציג יק"א וכי"ח בארץ, אחד האנשים החזקים ביישוב שהיה מקורב לגורמים מאחורי הוצאת ה**חרות**.²¹

המדיניות העות'מאנית

לאחר המהפכה עקבה העיתונות העברית בעניין רב אחר ההתפתחויות באימפריה ותהתה מה תהיה המדיניות של התורכים הצעירים ושל הגוף המוביל בקרבם, "וועד האחדות והקדמה" (להלן "הוועד"), כלפי היישוב והפעילות הציונית בארץ ישראל. העיתונות סיקרה את השתלשלות המאורעות הקשורים למהפכה ברחבי האימפריה, סיכמה מאמרים והתבטאויות שהופיעו בעיתונות העות'מאנית באיסטנבול ובעיתונות הערבית בנוגע לציונות וליישוב, וראיינה אישים בעלי השפעה על המדיניות העות'מאנית בארץ ישראל. בין המרואיינים היו מנהיגי "הוועד", ראשי סניפיו בערים המרכזיות של האימפריה ובארץ ישראל, מנהיגים יהודים חשובים, חברי פרלמנט, ופקידים עות'מאניים.²²

בדומה לתגובות מיעוטים אחרים באימפריה, כאשר האופוריה הראשונית לאחר המהפכה חלפה, העיתונות העברית הביעה אכזבה מתוצאותיה, טענה שעקרונותיה לא מיושמים, וכי אין כל שינוי ממשי לטובה ביחס ליישוב. להפך, חלה החמרה במצב, שכן לא רק שההגבלות על הגירה יהודית ורכישת קרקעות לא בוטלו או לכל הפחות מוטנו, אלא שיהודי ארץ ישראל הפכו לפגיעים יותר, נרדפו על רקע דתי ולא קיבלו את זכויותיהם, אף על פי שנדרשו למלא את כל החובות.²³ כך, למרות המשך תמיכה מוצהרת ברעיונות המרכזיים של המהפכה, העיתונות התלוננה כי "הוועד" פועל כדיקטטורה השואפת לחולל "תורכיפיקציה" של האימפריה,²⁴ וגרסה כי המשטר החדש זנח את המדיניות המסורתית של "עות'מאניזציה" ובחר במקומה במדיניות חדשה, דבר אשר נתפס כאיום על האינטרסים של היישוב. העיתונות הביעה את תקוותה שהמשטר החדש ידבוק ביעדים המקוריים של המהפכה ויעניק זכויות אזרחיות שוות לכל תושבי האימפריה תחת חסותו של בית עות'מאן, בהדגישה כי האימפריה תצא נשכרת מהתפתחות היישוב.²⁵

סוגיה המדגימה ביתר שאת את אכזבת היישוב מתוצאות המהפכה ומלמדת על המשטר המועדף עליו, הייתה ההתייחסות להטלת המגבלות החדשות על חופש הדיבור והפעילות הפוליטית אחרי כישלון מהפכת הנגד באביב 1909, במיוחד כלפי אותם חוגים שהתנגדו ל"וועד" כמו מפלגת הדה-צנטרליזציה של הנסיך אלצבאח. תמיכה ישירה או עקיפה בעקרונות מפלגה זו, אשר שאפה להנהיג באימפריה משטר פדרטיבי רופף תחת בית עות'מאן, נמצאת בשלושה מתוך ארבעת העיתונים הנדונים כאן.²⁶

נראה כי בוויכוח שהתנהל בקרב התורכים הצעירים בין "הוועד", שצייד בריכוזיות, לבין האופוזיציה שדגלה במשטר מבוזר במחוזות, תמכה העיתונות העברית במידה רבה בעמדת האחרונים. היא ראתה בחזונה משטר איריכוזי שיאפשר למחוזות לנהל את ענייניהם באופן

ישראל ובלוונט, על שינוי לרעה ביחס הערבים לאוכלוסייה היהודית, ואף על הופעתם של ניצנים ראשונים של התנגדות פוליטית מאורגנת לפעילות היהודית. **הפועל הצעיר**, ובמידה פחותה יותר **הצבאי**, היו הראשונים אשר קשרו בין ההתערורות הלאומית בפרובינציות הערביות של האימפריה, ובכלל זה בארץ ישראל, לבין תוצאות המהפכה והשינויים שגרמה. הם עמדו על פעילות העיתונות הערבית שהלכה וגדלה,³⁹ על ההתפתחות הכלכלית המהירה,⁴⁰ על הפעילות הפוליטית הגוברת,⁴¹ ועל נטיית הצירים הערבים בפרלמנט לפעול כגוש בעל אינטרסים נבדלים, כחלק מפוליטיקת הלאומים שאפיינה מוסד זה.⁴² שני העיתונים צפו כי גם העניין הלאומי ילך ויגבר באימפריה, ובכלל זה במחוזות הערביים. אך בעוד **הפועל הצעיר** סבר כי במחוזות הסורים תחול התערורות לאומית משמעותית בטווח הנראה לעין,⁴³ **הצבאי** שיער כי יעבור עוד זמן רב עד שהתהליך יושלם, וזלזל ביכולות הערבים ובתכונותיהם (עצלנים, שאננים, חסרי מרץ, רשלנים):

מי היה אומר לפני הכרזת החושמה [החוקה; הכוונה למשטר החוקתי שכוון מחדש באימפריה], כי העם המת הזה יראה כל כך סימני תחיה? [...] הערבים לא ידעו בראשונה למה באה החושמה ולמה העירתם מתרדמתם. רצה רצו לישון הלאה, כאשר ישנו עד כה, ולולא נמצאו להם מעוררים נלהבים מבין המשכילים, כי אז מי יודע אנה באו ומה מספר המורשים שהיו שולחים סטנבולה?⁴⁴

הצבאי האמין שבניגוד למקרה של הבולגרים, האלבנים ועמים אחרים בבלקן, ההתערורות הלאומית הערבית לא סיכנה את השלמות הטריטוריאלית של האימפריה באופן מידי, ושזמן רב יעבור עד שייווצר איום שכזה, שכן בניגוד לעמים האירופים, ללאומיות הערבית "אין אותה התכונה המשעבדת לרגש הזה את כל יסודות החיים".⁴⁵ למרות הדברים הללו יש לציין כי עוד לפני הכינוס הראשון של הפרלמנט העות'מאני כתב **הצבאי** כי יש אומה ערבית בארץ ישראל וכי העם הערבי החי בה מתערור בעקבות המהפכה.⁴⁶ מעניין כי **הצבאי**, בניגוד ל**הפועל הצעיר**, נטה להסתכל על יחסי היהודים עם האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל בהיבט העות'מאני הפוליטי הכולל. תגובתו על העלאת סוגיית ההגירה היהודית לדיון בפרלמנט על ידי אחד הצירים הערבים מירושלים ממחישה נקודה זאת היטב. **הצבאי** שהביע תדהמה מצעד זה, כינה את אותו ציר "הצורר הירושלמי",⁴⁷ ויצא במתקפה אישית חריפה על שאר הנבחרים הערבים מארץ ישראל על שהם פועלים נגד היהודים, בשעה שהתורכים הצעירים עצמם מגינים לדבריו על הציונות. הטיעון המרכזי של העיתון גרס כי פעילות היהודים תורמת לכלל האימפריה, לא רק לארץ ישראל, ושבלעדיהם האחרונה הייתה נשארת שממה מדברית. היהודים, הוסיף, נאמנים לאימפריה שאותה כינה "המולדת הגדולה", לא פחות, אם לא יותר, מהנציגים הערבים.⁴⁸ **הפועל הצעיר**, לעומת זאת, התאפיין בקו הרבה יותר פרגמטי ומפוכח בגישתו ליחסי היישוב עם האוכלוסייה הערבית, ולא סבר שהבעיה המרכזית של היישוב בהקשר זה הייתה השגת הבנות מול השלטונות העות'מאניים. הוא קרא לבחינה מחודשת של הדרכים שנקט מאז תחילת ההתיישבות החדשה להשגת מטרותיו, שכן עד כה נחל כישלון:

חדש בעל השלכות מוחשיות על עתיד היחסים האלה. בהדרגה החלה העיתונות העברית לגרוס כי ההתערורות הלאומית הניכרת במחוזות הערביים של האימפריה, ובכלל זה בארץ ישראל, תשפיע גם על עתיד המפעל הלאומי היהודי. התעניינות זו באוכלוסייה הערבית והדיון על עתיד היחסים עמה, אף על פי שלא עמדו במוקד העיסוק העיתונאי בתקופה שלאחר המהפכה, מסקרנות, אם מביאים בחשבון את העובדה שהנושא עלה לדיון ציבורי לראשונה רק כשנה קודם לכן, כאשר המורה יצחק אפשטיין פרסם בהשילוח את מאמרו המפורסם, "השאלה הנעלמה". במאמר זה יצא אפשטיין נגד המדיניות הציונית – התעלמות מהאוכלוסייה הערבית וצרכיה – וטען כי רק הסדר עמה יאפשר את הגשמת הפרויקט הציוני בהצלחה.³² למרות זאת, בתקופה הסמוכה למהפכה שררה אופוריה ביישוב בנוגע לעתיד היחסים עם הערבים. בחגיגות שנערכו בערים הראשיות, תושבים מוסלמים, נוצרים ויהודים, וכן פקידים עות'מאנים, חברו יחדיו לחוג את המאורע. נישאו נאומים בתורכית, בערבית ובעברית, ובהם הובעה התקווה שהמהפכה תהפוך את כל נתיני האימפריה לאזרחים שווים זכויות הנהנים מחירויות בסיסיות.³³ במהלך החגיגות הציג חלק מהמשתתפים גם סמלים לאומיים יהודיים כגון דגל המגן דוד והושרה "התקווה".³⁴ בייפו, למשל, ניצלו יהודים את רוח האחוזה כדי לחוג את ט"ו באב, חג אשר חודש בימי העלייה הראשונה וקיבל משמעות לאומית, בצוותא עם האוכלוסייה הלא יהודית של העיר והפקידים העות'מאניים, אשר ככל הנראה ראו בחגיגות את דרכם של היהודים להביע את שמחתם על המהפכה.³⁵ אפשר ללמוד מחגיגות אלה כי עבור החוגים הלאומיים ביישוב אינטגרציה בחברה העות'מאנית נתפסה כאפשרית, מבלי לזנוח את התמיכה בלאומיות יהודית. ביטא זאת היטב **השקפה**:

תוגרמה היא ממלכה מרכבת מעמים רבים, כל עם ועם בתגרמה שומר על עממותו, מדבר בלשונו, מוקיר את תרבותו ולאומיותו המיוחדת לו. אבל, מלבד זה, אנו כלנו, על פי החוקה היסודית, עות'מאנים, ר"ל בני מדינה אחת, שוים כלנו בפני בכל החובות ובכל הזכויות, בכל החיים המדיניים והצבוריים. וכל עמי ממלכת תוגרמה צריכים להסתגל עתה להחיים החדשים ברגש החדש הזה. החקה היסודית אינה דורשת משום אחד מהם לותר על עממותו הפרטית, על תרבותו הפרטית, על לשונו הפרטית, אך כלם יחד חייבים מעתה להשתתף ברגש כללי-טובת המדינה הכללית לכלם יחד, ולעבד כלם יחד בשלום ובשלווה לטובת המדינה הכללית.³⁶

ברוח זו של אחווה וחופש דיווחה העיתונות העברית פעמים מספר באוגוסט ובספטמבר 1908, זמן קצר לאחר המהפכה, על שיפור ניכר ביחס האוכלוסייה הערבית כלפי היהודים, התפתחות שבוודאי תרמה רבות להתרוממות הרוח ששררה ביישוב אותו זמן.³⁷ **השקפה**, למשל, בהתייחסו לאחוזה היהודית-מוסלמית בחברון לאחר המהפכה כתב: "אלה היהודים שפחדו ימים אחדים טרם לכן להביא את המושלמים בחצרותיהם להתארח אתם, ישבו כמו אחים וכלם חשו כי מהיום והלאה איזה דבר מאחד אותם, איזה כח הרס את החומה שהבדילה ביניהם, והנה כעת אחים, בנים, בני ארץ אחת, בני ממשלה אחת".³⁸ אולם זמן קצר לאחר מכן החלה העיתונות העברית לדווח על התגברות הרגשות הלאומיים בקרב האוכלוסייה הערבית בארץ

דחה את הקריאות כאילו קבלת אזרחות עות'מאנית כמוה כהתבוללות היהודים באירופה:

הקריאה: יהודים, היו עותומנים! אין פרושה: יהודים היו תורקים! יהודים היו ערבים! זו אינה קריאה דומה לקריאתם של המשכילים בגולה: יהודים, היו צרפתים! יהודים, היו גרמנים! יהודים, היו רוסים! היו פולנים! [...] פרושה בעברית היא: יהודים, היו נתיני המדינה שאתם יושבים בה! יהודים, התכשרו להנות מהזכויות המדיניות של ארץ החרות שאתם יושבים בה ושאתם רוצים לחיות בה חיים לאמיים, עברים, מבלי לותר כלום מלאמיותכם! [...] יהודים, היו עותומנים! [...] כדי שתוכלו להיות עברים בארץ אבותיכם.⁶⁵

ובמקום אחר כתב כי

בממלכה העותומנית החשמאית [החוקתית] המורכבת מכל כך לאמיים, שכל אחד מהם שומר את אישיותו הלאמית שלא תמחק, בממלכה זו, ובפרט פה, על אדמת קדש לנו של ארץ אבותינו, אין שום ספק בדבר כי הרגש ירגיש היהודי העותומני את עצמו פה אזרח בכל כחה של מלה זו [...] ופה, יותר מבכל מקום אחר, יותר אפילו מבצרפת, יותר מבאנגליה, יותר מבאמריקה ירגיש היהודי, אבל רק היהודי העותומני, את הרגש הגדול והנעלה שהוא אזרח אמיתי בארץ, בפעם הראשונה אחרי אלפים שנה של גלות.⁶⁶

למרות דברים אלה קיימת לדעתי אי בהירות מסוימת בנוגע לחזונו הפוליטי העתידי של בן-יהודה, ובמיוחד בשאלה כיצד יישב חזון זה עם הסתירה בין משטר פרלמנטרי לבין המציאות הדמוגרפית בארץ ישראל שלה היה מודע. נראה שבניגוד לשלבים מוקדמים יותר בחייו, בשלב זה לא המשיך בן-יהודה לדגול רק בלאומיות תרבותית ליהודי ארץ ישראל.⁶⁷

החרות החזיק בדעות דומות לאלה של הצבאי, אך הביע פחות התלהבות. תמיכתו בהתעת'מנות מובנת מאליה אם מביאים בחשבון את העובדה שהגורמים שעמדו מאחורי הוצאת עיתון זה לאור היו אזרחים עות'מאניים שהיו מעורים היטב בחיים הפוליטיים והחברתיים של האימפריה. הדור הצעיר בקרב האינטלגנציה הספרדית בירושלים חזה אפשרויות חדשות רבות ליישוב כתוצאה מהמהפכה ואין זה מפתיע שמשפר פעילים אף הצטרפו לסניף "הוועד" בעיר, אף שגינוי הציונות היה תנאי מקדים לקבלה.⁶⁸ **החרות**, בכל אופן, הוטרד הרבה יותר מהשתלבות חברתית-תרבותית של חברי היישוב באימפריה מאשר מההיבטים הפוליטיים אשר בהם התמקד **הצבאי**, וטען שחברי הקהילה הספרדית יכולים לשמש גשר אל האוכלוסייה הערבית שאותה הכירו היטב. עניין גיוס הנתינים העות'מאניים לצבא היה עובדה מוגמרת בעיני **החרות**, ועל כן סבר כי יש ללמד תורכית וערבית בבתי הספר היהודיים כחלק מתהליך ההכנה לגיוס, ולדאוג למשפחות המגויסים שייקראו אל הדגל. **החרות** הוטרד מאוד גם משמירת צביונו היהודי של היישוב בעידן החדש שנפתח באימפריה, ועל כן קרא לשמירה על השבת ועל הכשרות. בעניין ההנהגה, הוא קרא לייסוד ועד של נכבדי עדת היהודים בירושלים, דבר שנעשה כנראה בהשפעת הרקע שממנו צמחו אנשי העיתון.⁶⁹

הבצלת השמרני לא קרא בצורה מפורשת ליהודים לקבל אזרחות עות'מאנית, למעט פעם אחת שבה נקראו אלה הרוצים להגר לארץ

היאחזות יהודים בארץ ישראל. בעקבות אירוע זה, חבר פרלמנט יהודי שמונה לוועדת בדיקה לעניין ההגירה לארץ ישראל, הזהיר בראיון עם כתב העיתון *Jewish Chronicle* שאותו ציטט **הבצלת**, מפני השלכות הכעס המתעורר בסוריה כנגד היהודים ושמעות כי היהודים רוצים "לשלול את פלשתינה מתוגרמה".⁶⁰

סיכויים עתידיים לפעילות היהודית

"מעולם לא היה משיח כל כך קרוב לנו, כל כך מסור ברשותנו, בידינו בעצמנו, כיום הזה", כתב אליעזר בן-יהודה **הצבאי** ב-1 באוקטובר 1908, בהבהירו כי כוונתו למשיח במובן הלאומי ולא הדתי. הצהרה זו הינה דוגמה לאופוריה אשר שררה ביישוב בתקופה שלאחר המהפכה, בצפייה שיחול שינוי מהותי במדיניות האימפריה כלפיו ושהמהשלה החדשה תכיר ביתרונות שההתיישבות היהודית יכולה להביא לאימפריה.

אף על פי כן, משגמררו החגיגות ומשטר פרלמנטרי כונן באימפריה, התברר במהרה כי אף נציג מהיישוב לא נבחר בבחירות הראשונות לפרלמנט העות'מאני. הבחירות חשפו את אי יכולתו של היישוב להתאחד מאחורי מועמדים מוסכמים. התוצאה הייתה איבוד קולות רבים במירוץ שממילא היה בעל סיכויים נמוכים בהתחשב בדמוגרפיה של ארץ ישראל באותה תקופה. דיון ציבורי נוקב התנהל בעיתונים לגבי הדרך שיש לנקוט כדי להשיג ייצוג נאות ליישוב במוסדות העות'מאניים.

השאלה המרכזית שהעסיקה את העיתונות העברית בהקשר זה הייתה קבלת האזרחות העות'מאנית. רבים זיהו בסוגיה זו את אחת הסיבות המרכזיות לכישלון בבחירות הראשונות, וראו בקבלת אזרחות עות'מאנית באופן המוני מכשיר פוליטי לשינוי פנימי של מדיניות האימפריה כלפי היישוב. אחרים, לעומת זאת, ראו בהתעת'מנות חלק מתהליך של אינטגרציה חברתית-תרבותית באימפריה, היבט אשר היה חשוב בעיניהם לא פחות מזה הפוליטי. ברמות שונות של תמיכה ועם מניעים שונים, שלושה מארבעת העיתונים הנדונים תמכו בקבלת אזרחות עות'מאנית.⁶¹

התומך הנלהב ביותר היה **הצבאי**. עיתון זה ניהל קמפיין תקיף שבו קרא ליהודים לקבל אזרחות עות'מאנית ("יהודים, היו עותומנים!"), בהסבירו את הרווחים שיפיק היישוב מצעד זה.⁶² הטיעון המרכזי של העיתון היה שרק קבלת אזרחות עות'מאנית בצורה המונית תאפשר ליהודים להשתתף בחיים הפוליטיים באימפריה, להשפיע על עתיד ארץ ישראל, ולקדם את הפרויקט הלאומי. נוסף על כך העיתון חשש כי מספר הולך וגדל של יהודים ללא אזרחות עות'מאנית ירגיז את השלטונות העות'מאניים אשר עלולים להגביל את העלייה, בעוד התעת'מנות תשכנע את הממשלה שהיהודים בארץ ישראל הם אזרחים נאמנים.

הצבאי לא ראה סתירה בין תמיכה בלאומיות יהודית לבין נאמנות לאימפריה.⁶³ כל עוד המשטר החדש נשאר נאמן למסגרת העות'מאנית, החזקה בשתי זהויות אלה בעת ובעונה אחת הייתה אפשרית בעיני בן-יהודה, אשר תפס את האופי הרב-אתני רבי-דתי של האימפריה כמסגרת נוחה להמשך פיתוח היישוב. בעיניו, אם לא ניתן היה להגיע לאחדות פנימית אמיתית בין חלקי השונים של היישוב, לכל הפחות ניתן להציג חזות חיצונית אחידה באמצעות התעת'מנות.⁶⁴ בן-יהודה

להצבני, גם החרות קיבל את המסגרת העות'מאנית כאופציה היחידה בפני היישוב, וקשר בין תחיית עם ישראל ולתחיית האימפריה, שאותה כינה "ארץ מולדתנו העות'מנית".⁹³ העיתון הדגיש בעיקר את הפן החברתי-תרבותי של ההשתלבות ברקמת החיים באימפריה, ופחות את הפן הפוליטי. על כן ייחס משמעות רבה ליחסי היישוב עם האוכלוסייה הערבית. העיתון קרא לייסד גם אגודה עות'מאנית-יהודית שתייצג את כל המגזרים ביישוב תחת חסותו של הרב הראשי של האימפריה באיסטנבול. הפתרונות שהציע החרות למצב החדש שבו מצא עצמו היישוב לאחר המהפכה לא חרגו מאלה המוכרים לקהילה הספרדית מהעבר, בתוקף היות חבריה אזרחים ותיקים המעורים היטב בחיי האימפריה.

סיכום

בחינת העיתונות העברית בתקופה שלאחר מהפכת התורכים הצעירים מלמדת על המורכבות של דעת הקהל ביישוב ועל כך שהמהפכה שימשה זרז לתהליכים פנימיים חשובים. לימוד תהליכים אלה יכול לשמש בסיס למחקר השוואתי עתידי על תגובות בקרב מיעוטים באימפריה למהפכה ולתוצאותיה.

מהפכת 1908 והמשטר הפרלמנטרי שנונן בעקבותיה הביאו לפתיחת דיון סוער ביישוב מעל דפי העיתונות על הדרכים שאותן יש לאמץ על מנת לקדם את ענייניו ולהגן על האינטרסים שלו. בהדרגה הבינו רבים כי כדי להשיג ייצוג נאות במוסדות הנבחרים העות'מאניים ולהשפיע על מדיניות האימפריה בארץ ישראל, יש חשיבות עצומה להשגת איחוד פוליטי של המגזרים השונים ביישוב, ולו למראית עין. ביטוי מובהק לשאיפה זו היה המאמץ לשכנע כמה שיותר יהודים לקבל אזרחות עות'מאנית על מנת שיוכלו להצביע בבחירות ולהגדיל את ייצוג היישוב במוסדות האימפריה. אולם הניסיונות לאחד את היישוב לא נשאו פרי בשלב זה, עובדה שעליה מעידות ההתקפות האידאולוגיות של העיתונים זה על זה. למרות זאת אין להתעלם מהתפקיד החשוב של המהפכה בהתנעת תהליך האיחוד, ומתרומתה החשובה להטיית מאזן הכוח בתוך החברה היהודית לטובת התמיכה בפרויקט הלאומי.

תמיכה בלאומיות יהודית במקביל להבעת נאמנות לאימפריה העות'מאנית, לפחות באופן נומינלי, הייתה לזרם המרכזי ביישוב, אם כי בדרגות שונות של התלהבות. מדיניות זאת נתמכה לא רק בידי החוגים הלאומיים ביישוב החדש אלא גם בידי חוגים ספרדיים כגון קוראי החרות, ובמידה מסוימת גם בידי בני היישוב האשכנזי הישן, כגון קוראי החבצלת. רבים ראו בהתעת'מנות, על כל בעיותיה והחששות שעוררה, מסגרת שבה יוכלו היהודים להדגיש את ייחודיותם ולקדם את ענייניהם בתוך מסגרת האימפריה. כל האופציות האחרות שנשקלו על ידי התורכים הצעירים ו"הוועד" לניהול האימפריה (תורכיות או פאן-תורכיות, אסלאם או פאן-אסלאם), נחשבו גרועות יותר מבחינת האינטרסים של היישוב והפרויקט הלאומי היהודי. כך, כאשר בשלב מסוים לאחר המהפכה היו מי שחשבו כי הממשלה נוקטת מדיניות של "תורכיפיקציה" בניגוד למדיניות הקודמת של "עות'מאניזציה", קמה לה התנגדות כללית ונשמעו טיעונים כי הדבר עומד בניגוד למטרות המוצהרות של המהפכה.

לאחר המהפכה, בפעם הראשונה החל נושא יחסי היישוב עם

יהיה ליישמו במסגרת הפוליטית החדשה שנוצרה באימפריה, תוך שמירה על עקרונות הדת היהודית.⁸³ הסיסמה של היישוב, כתב, צריכה להיות "מתניות וסבלנות ועבודה לאומית טהורה מתוך הכרה ומתוך התכוננות ומתוך אהבה בערת לקדשי עמנו. קיצוניים הצידה!"⁸⁴ מי שצריך היה להנהיג את העם בשעה גורלית זו, לפי החבצלת, היו חכמי ישראל אשר עליהם הוטלה החובה

לרדת אל העם לבאר לו מה הם צרכיו, במה תלוי קיומו בעתיד והצלחתו בהווה, למען ילך העם ברצון אחרי חכמו וגדוליו הדורשים טובתו [...] יקראו נא המה את העם לאספות, ילמדו אותם את דרך ההנהגה הציבורית, המקובלה אצל כל העמים הנאורים, יבארו לפניהם איזה ענינים משותפים לנו ולכל העמים הדרים בא"י ואיזה מהם מיוחדים לנו: ואיך אנו צריכים להתחייב לשכנינו הנכרים ולעניניו המיוחדים לנו.⁸⁵

הצבני, אשר כאמור ראה בהתעת'מנות פתרון לכל בעיות היישוב, קרא להקמת הסתדרות של כל העברים בארץ ישראל, אשר תעודד את היהודים לקבל אזרחות עות'מאנית ותייצג אותם בפני הרשויות תוך הגנה על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות.⁸⁶ במקביל קרא העיתון ללמוד תורכית וערבית, ולהכיר את חוקי המדינה, כלכלתה, והפוליטיקה שלה כחלק מהמאמץ להשגת ייצוג הולם ליישוב במוסדות האימפריה ולשיפור יכולתו להגן על האינטרסים שלו. נראה שהצבני חזה תחייה לאומית יהודית במסגרת האימפריה העות'מאנית ולא הטיף להתעת'מנות רק כרטוריקה חלולה או כמסווה לפעילות אחרת: "צריכה ברגע זה להברא הסתדרות של עברים בארץ-ישראל, שתקיף את כל צדדי החיים הלאומיים והמדיניים של עמנו פה, שתהיה באת'כחנו כלפי פנים וכלפי חוץ [...] אפשר להיות אזרחים עות'מאנים מבלי לותר על הלאומיות שלנו ועל שפתנו אף בקוצו של יוד, כמו שהיה הדבר בימי שבת ישראל על אדמתו תחת ממשלת פרס".⁸⁷ לבסוף, למרות החששות של גורמים רבים ביישוב מהגיוס לצבא, תמך הצבני בכך בכל מאודו וטען כי בהדרגה יתרגלו אנשי היישוב לשירות הצבאי ויפיקו ממנו תועלת רבה.⁸⁸

הפועל הצעיר ראה בדור ההוא של יהודים בארץ ישראל כנושא במשימה היסטורית של הגשמת רעיון התחייה של העם היהודי במולדתו העתיקה, והדגיש את התפקיד החשוב של הפועלים העברים בתהליך זה.⁸⁹ העיתון טען כי על היהודים להרחיב את פעילותם על מנת שיוכלו להיות גורם בעל משמעות רבה יותר בחיים הפוליטיים והחברתיים באימפריה, אבל דחה הצעות להסתיר את כוונות הפעילות הצינונית על מנת שלא להרגיז את הממשלה. **הפועל הצעיר**, כך נדמה, קיבל את קיומה של האימפריה כעובדה מוגמרת, אבל בניגוד להצבני לא ראה בה מסגרת רצויה להגשמת מטרות הצינונות, והבין כי ישנן סתירות מובנות בין תמיכה בלאומיות יהודית לבין זו העות'מאנית. לכן קרא העיתון לפעולה מדודה ומושכלת, ולקבלת אזרחות עות'מאנית רק לאחר שתוקם הסתדרות יהודית אשר תאגד את כל המגזרים ביישוב ותבטיח את זכויותיו בפועל אל מול השלטונות.⁹⁰ או אז יוכל היישוב לתפוס את המקום הראוי לו בחיים המדיניים בארץ ישראל, בין היתר על ידי פעולה מול האוכלוסייה המקומית, ולא רק מול השלטונות העות'מאניים (כרצון הצבני).⁹¹ לבסוף, החרות קרא ליהודים לקחת חלק פעיל בחיי האימפריה, כולל גיוס לצבא, תוך שמירה קפדנית על זהות יהודית נבדלת.⁹² בדומה

- לתקופה שאחרי המהפכה, אך אין שום אינדיקציה לכך שבתקופה שקדמה למהפכה המצב היה שונה.
- 9 למשל, אליעזר בן־יהודה נעצר ב־1891 בעקבות מריבה עם רבנים ירושלמים מהיישוב האשכנזי הישן. הללו התלוננו בפני השלטונות על התוכן המסית של עיתונו אשר לכאורה ביקר את הממשלה. בן־יהודה נעצר ועיתונו הוצב נסגר. רק לאחר התערבותם של גורמים אירופים בירושלים שוחרר בן־יהודה ממעצרו ורישיונו הושב לו. ראו: פרומקין, דרך שופט בירושלים, עמ' 122; אברהם משה לונץ, **לוח ארץ־ישראל**, ירושלים, הוצאת המחבר, 1911, עמ' 122-123 (להלן: לונץ, **לוח ארץ־ישראל**); יהושע קניאל (עורך), **אליעזר בן־יהודה בבית האסורים**, ירושלים, יד בן־צבי, 1983, עמ' יא-כג; אב"י, "חנכה", **הצבי**, 18.12.1908.
- 10 גליה ירדני, **העיתונות העברית בארץ ישראל, 1863-1904**, תל־אביב, הקיבוץ המאוחד, 1969, עמ' 18-19, 30 (להלן: ירדני, **העיתונות העברית**); **חבצלת** ייצג גם את זרם החסידים ביישוב היהודי האשכנזי הישן וכן גורמים מסוימים בקהילה הספרדית. יריבות העיתון עם הלבנון ייצגה את השסע הפנימי העמוק בקרב היישוב האשכנזי הישן בירושלים. שני העיתונים התחרו על קהל קוראים מצומצם, מה שמוכיח את האופי האידיאולוגי של העיתונות העברית בתקופה זו. ירדני טוענת שלמעשה לא היה צורך בעיתונות עברית בירושלים של שנות השישים של המאה התשע־עשרה, שכן פוטנציאל הקוראים לא הצדיק הוצאת אף עיתון. למרות זאת יצאו שני העיתונים לאור ככלי לגיוס תמיכת קהילת יהודיות בגולה, ובראשן יהדות רוסיה.
- 11 לונץ, **לוח ארץ־ישראל**, עמ' 107-119; עוזי אלידע, "העיתונות הסנציונית בארץ ישראל, 1908-1917", **קשר**, 12, נובמבר 1992, עמ' 70-71 (להלן: אלידע, "העיתונות הסנציונית").
- 12 ירדני, **העיתונות העברית**, עמ' 120-146.
- 13 ג' קרסל, **תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל**, ירושלים, הספרייה הציונית, 1964, עמ' 111 (להלן: קרסל, **תולדות העיתונות**); פרומקין, דרך שופט בירושלים, עמ' 131-147.
- 14 נתן אפרתי, **העדה הספרדית בירושלים, ת"ו-תרע"ו (1840-1917)**, ירושלים, מוסד ביאליק, 1999, עמ' 73-74 (להלן: אפרתי, **העדה הספרדית**).
- 15 בן־יהודה, באידאליזציה של היהודים הספרדים כמושרשים באימת ארץ ישראל, כמזכירים את דמויות התנ"ך, וכשונים במאפייניהם מהיהודים האשכנזיים בעלי הדיבטים הגלותיים, טען שהם יכולים לשמש גורם חשוב בחיזוק הלאומיות היהודית ובהפצתה, אם יעברו שינויים חברתיים וידבקו במדיניות חדשה. הטיעון המרכזי מאחורי רעיונו של בן־יהודה היה שהקהילה הספרדית אינה סובלת מהקיצוניות הדתית שאפיינה לדבריו את היישוב האשכנזי הישן בירושלים.
- 16 לונץ, **לוח ארץ־ישראל**, עמ' 121-126; במאמר זה אתייחס לכל עיתוניו של בן־יהודה.
- 17 אלידע, "העיתונות הסנציונית", עמ' 75-77; ראו למשל דוד ישראל, "מכתבים למערכת", **חבצלת**, 26.8.1908 (התקפה חריפה על **הצבי** ובן־יהודה על שהוא מבזה את התורה וחכמיה ומשפילים) וכן יעקב אשכנזי, "עד ארגיעה לשון שקר", שם, 28.8.1908 (בדבר פרסום מכתב שקרי כביכול על ידי **הצבי**).
- 18 קרסל, **תולדות העיתונות**, עמ' 100-104; ראו גם "מהחיים הפוליטיים־הפרלמנט", **הפועל הצעיר**, 7 (טבת תרס"ט) (להלן: "מהחיים הפוליטיים־הפרלמנט").
- 19 קרסל, שם, עמ' 109; מ"ד גאון, "החרות", בתוך דויד יודילוביץ (עורך), **קובץ מאמרים לדברי ימי העיתונות בארץ ישראל** (כרך שני), תל־אביב, ועד התערוכה, 1936, עמ' 140-141.
- 20 אפרתי, **העדה הספרדית**, עמ' 67-69.
- 21 במידה פחותה מאשר **הצבי**, אך עדיין בצורה משמעותית, אנטבי הותקף גם על ידי **הפועל הצעיר** אשר קרא לו "המושל היהודי של ירושלים". ראו: מ"מ לסקר, "אברהם אלברט אנטבי", בתוך: זאב צחור (עורך), **העלייה השנייה – ביוגרפיות**, ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1997, עמ' 284.
- 22 ראו למשל אליעזר בן־יהודה, "שלשה דברים", **הצבי**, 21.1.1909 (תרגום ראיון שערך העיתון **להאיפוקה** עם עמנואל קרסו, ציר פרלמנט יהודי וחבר בכיר ב"וועד") (להלן: בן־יהודה, "שלשה דברים"); "צוררי ישראל", **החרות**, 18.11.1909 (תרגום מאמר אנטבי־ציוני מתוך העיתון התורכי "טסכברי

האוכלוסייה הערבית לתפוס מקום חשוב בסדר היום של העיתונות ודעת הקהל היהודיים. ניכרו אז ניצני התעוררות לאומית בקרב הציבור הערבי בלוונט, ובכלל זה בארץ ישראל. הקריאות לקבלת אזרחות עות'מאנית ולאיחוד פוליטי נבעו בין היתר מההבנה כי האינטרסים הבסיסיים של האוכלוסייה הערבית, כפי שבאו לידי ביטוי למשל בפעילות הצירים הערביים בפרלמנט העות'מאני, היו שונים מאלה של היהודים. כפי שנשתקף בעיתונים החרות והפועל הצעיר, חוגים מסוימים ביישוב אף הגדילו לעשות וקראו לשינוי המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית, כחלק מניסיון להשתלב טוב יותר בחברה העות'מאנית, על מנת למנוע מצב עתידי של קונפליקט. התפתחות כזו, ניבאו, תקשה מאוד על מימוש הפרויקט הלאומי היהודי. למרות זאת, לפני מלחמת העולם הראשונה לא אומצה מדיניות רשמית כלפי האוכלוסייה הערבית, דבר שאינו מפתיע בהתחשב באופיו המפולג של היישוב בתקופה הזו.

הערות

- 1 דוד קושניר, "הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ־ישראל, 1882-1914", בתוך: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**, ירושלים, מוסד ביאליק, 1989, חלק א, עמ' 63.
- 2 Hasan Kayali, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire 1908-1918*, Berkeley, University of California Press, 1997, p. 13.
- 3 גל הפרישה הראשון התרחש מיד לאחר המהפכה וכלל את בולגריה, שהכריזה על עצמאותה, את כרתים שהתאחדה עם יוון, ואת בוסניה־הרצגובינה אשר סופחה לאוסטריה. מאוחר יותר מרדו עוד פרובינציות בלקניות כגון אלבניה והשיגו עצמאות במהלך מלחמות הבלקן, בעוד לוב נכבשה בידי איטליה באוקטובר 1911.
- 4 Israel Kolat, "The Organization of the Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness before World War I," in: Moshe Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem, Magness Press, 1975, p. 213 (להלן: קולת, "הארגון").
- 5 שם.
- 6 הפריחה של העיתונות הערבית בעקבות המהפכה מילאה תפקיד חשוב בגיבוש ההתנגדות הערבית לציונות עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. התנגדות זו, אשר הייתה מוגבלת בתחילתה לחוגי אינטליגנציה מצומצמים, חלחלה בהדרגה לשכבות נרחבות יותר, והצטרפה לביטויים אחרים של התנגדות ערבית לפעילות הציונית, כמו למשל זו שהביעו גורמים ערביים בפרלמנט העות'מאני שנתכנס מחדש בסוף 1908. בארץ ישראל עצמה העיתונות הערבית הופיעה ככוח מוחשי המעצב את דעת הקהל רק באיחור של שנים מספר לאחר המהפכה. כשהתרחש תהליך זה, הובילה העיתונות הערבית את ההתנגדות לציונות והזהירה מפני תוצאות פעולתה. קריאתה לשינוי מדיניות הממשלה הגיעה לחוגים הולכים ומתרחבים של העילית המקומית. ראו: Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York, Columbia University Press, 1997, p. 57, pp. 120-127.
- 7 למשל החרות, האחדות, המוריה. השינויים שחלו בעיתונות העברית לא היו דרסטיים כשינויים במקרה של העיתונות הערבית. על פי ח'אלידי, בשנה הראשונה שלאחר המהפכה, 35 עיתונים ערביים חדשים הופיעו ב"בילאד אל־שאם" (סוריה הגדולה), ועוד כמה עשרות אחר כך, בעוד לפני המהפכה רוב העיתונות הערבית פעלה מחוץ לגבולות האימפריה (קהיר, למשל) או בלבנון (בירות), שנהנתה ממעמד מיוחד.
- 8 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל־אביב, דביר, 1956, עמ' 120-122 (להלן: פרומקין, דרך שופט בירושלים). ראו גם איתמר בן־אב"י, עם שחר עצמאותנו: זכרונות חיו של הילד העברי הראשון, תל־אביב, הועד הציבורי להוצאת כתבי איתמר בן־אב"י, 1961, עמ' 220; בן־אב"י מתייחס אמנם

- 29 חנה ויינר טוענת שתאופיק ביי היה פרו־ציוני עד כשנה לאחר המהפכה. אז גישתו לציונות נעשתה יותר מהוססת והתקרבה לעמדות של רוב ראשי "הוועד". ראו: חנה ויינר, "המדיניות הציונית בתורכיה עד 1914", תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, עמ' 281.
- 30 אב"י, "מי יתן שופר", **הצבאי**, 1909.8.3.
- 31 ראיונות אחרים אשר פורסמו בעיתוני בן־יהודה, למשל הראיון עם ראש "הוועד" בפריס, משקפים יותר את הגישה של "הוועד" כלפי הפעילות הציונית וההגירה היהודית, אבל לא זכו להבלטה כה גדולה בעיתון. בראיון זה אמר המראיין בגלוי כי התורכים הצעירים לא גיבשו עדיין מדינות רשמית כלפי השאלה היהודית בארץ ישראל. מטרתם המרכזית, שממנה גם נגזרה מדיניותם, הוסיף, הייתה לשמור על שלמות האימפריה. מי שיקבע את המדיניות כלפי הציונות יהיה הפרלמנט המייצג את העם העות'מאני, תוך התחשבות ברצון של אוכלוסיית הרוב בארץ ישראל, קרי הערבים. ראו: "התורכים הצעירים והציונות".
- 32 Yosef Gorny, *Zionism and the Arabs 1882-1948: A Study of Ideology*, Oxford: Clarendon Press, 1987, pp. 42-43.
- 33 ראו למשל אחד החוגגים, "יפו", **השקפה**, 14.8.1908; איש יהודי, "יפו ערב ת"ב", **הצבאל**, 1908.7.8.
- 34 ראו למשל מגדל קרמר, "תג חרות העותמנית בירושלם", **השקפה**, 10.8.1908; מנשה מני, "מערי המדינה – חברון", שם, 21.8.1908 (להלן: מני, "מערי המדינה – חברון"). יש לציין שבדרך כלל ניסו החוגגים הלאומיים היהודים להסתיר מהצגה בפומבי כל סממן של לאומיות יהודית (דגלים, סיסמאות, שירים) על מנת שלא להיתפס כמי שחותרים תחת שלמות האימפריה. כאשר סמלים לאומיים יהודים הוצגו לראווה על ידי חלק מהמשתתפים בטקס חנוכה מבנה חדש על ידי ואדי חנין (נס ציונה) ב־1890, למשל, רבים סלדו מהמעשה וחששו מתגובת הרשויות. ראו: **הצבאל**, 15.1.1891.
- 35 איש יהודי, "יפו", **הצבאל**, 17.8.1908.
- 36 אב"י, "להחיים חדשים", **השקפה**, 1908.7.8.
- 37 איש יהודי, "בארץ הקודש־יפו", **הצבאל**, 12.8.1908; "כרוניקה", **הפועל הצעיר**, 12, אלול תרס"ח (להלן: "כרוניקה").
- 38 מני, "מערי המדינה – חברון".
- 39 "מהחיים הפוליטיים ב", **הפועל הצעיר**, 3 (כסליו תרס"ט) (להלן: "מהחיים הפוליטיים ב"): העיתונים הערביים "צצים בכל יום כעשב השדה". כל העיתונים מדגישים את הנאמנות למשטר הקונסטיטוציוני אך יש המעלים עניינים הנוגעים לערבים ודורשים להגן על זכויותיהם.
- 40 שם: "גם א"י גופא הנחשלה בחייה האקונומיים, עומדת לצאת לאויר העולם ולתפוש את המקום הראוי לה ע"י הרחבת האניצאטיבה של יושביה בעזרת הממשלה. בזה נוכח כשנשים לב אל התנועה הגדולה לעבודה מעשית ההולכת ומתפתחת בין יושבי הארץ, אל ההצעות השונות והפרוגרמות של עבודה וכו' הממלאות את עמודי העיתונים המקומיים; ראו גם "מהחיים האקונומיים", **הפועל הצעיר**, 7, טבת תרס"ט: "האינטיגנציה המטעה של הערבים בארץ־ישראל משתדלת לברוא פה חיים פוליטיים ואקונומיים בלתי תלויים בהשפעות חוץ", חוקמה "חברת המסחר של פלסטין", שרוב אנשיה ערבים. "העובדה של יצירת חברה כזו בעצמה – מבלי לשפוט על עבודתה ועתידה – מציינת למדי את מצב הרוחות פה ואת השינוי המתהווה בחיי החברה ובשאיפותיהן של המפלגות היותר משכילות בבני הארץ".
- 41 "ירושלם", **השקפה**, 23.9.1908: התארגנות של הפלחים באזור ירושלים אליה הצטרפו גם חלק מתושבי העיר. מנהיג האגודה, יוסף בי אסדר, הציע גם להידום להצטרף בתור חברים; "יום יום – תנועת הערבים", **הצבאי**, 17.11.1908 (להלן: "יום יום – תנועת הערבים"): הקמת סניפים בכל הערים המרכזיות של האגודה הערבית הלאומית "אחווה ערבית", הקמת "מועצת הכפרים הערבים" שמייצגת את הפלחים.
- 42 "מהחיים הפוליטיים ב", ש., "התנועה הערבית", **הצבאי**, 23.2.1909 (להלן: ש., "התנועה הערבית").
- 43 מערבי, "מהחיים הפוליטיים א": "שאלת הלאומים והאבטונומיות המקומיות עתידה לתפוס את המקום היותר נכבד בחיים המדיניים של תורכיה. הערבים, לאמר הסוריים, עוד לא יצאו בדרישות כאלה, כי עוד לא הספיקו לחיות חיים לאומיים מדיניים ולעבד פרוגרמה לאומית מיוחדת, אבל ישנם כבר סימנים,
- איפקאר"); "בארצות תוגרמה, שיחה עם ניאזי ביי" (תרגום ראיון עם ניאזי ביי שהופיע בעיתון מאטין בסלוניקין), **הצבאל**, 26.8.1908; "בארצות תוגרמה־קאנסטאנטניאפול", שם, 12.3.1909 (ציטוט מתוך "שוראי אומעט" ביטאון "ועד האחדות והקדמה").
- 23 **הצבאי**, 17.11.1908, 15.3.1909, 23.3.1909, 28.4.1909; א' קוסובי, "קורספונדנציות", **הפועל הצעיר**, 14 (סיוון תרס"ט); "איה האחווה והשייון", 5.11.1909 (להלן: "איה האחווה והשייון").
- 24 אב"י, "מלחמת הסיעות ואנחנו", **הצבאי**, 23.3.1909 (להלן: אב"י, "מלחמת הסיעות ואנחנו"); **שמואל טיקטין**, "באולם הכנסיה", **החרות**, 8.1.1910 (להלן: טיקטין, "באולם הכנסיה") (נאום שנשא מקס נורדאו בקונגרס הציוני התשיעי).
- 25 התורכים הצעירים ובראשם "הוועד" שקלו שלוש אופציות מרכזיות להגדרת יחס האימפריה לתושביה, בניסיון למנוע את התפוררותה הפוליטית ואת פרישתם של חבלים נוספים שבהם שכנו בעיקר מיעוטים אתניים ודתיים. עות'מאניזם, אסלאמיזם (או פאן־אסלאם), ותורכיזם (או פאן־תורכיזם). כל אחת משלוש האופציות הללו נשאה בחובה יתרונות וחסרונות מסוימים הן מנקודת מבטה של הממשלה והן מזו של המיעוטים. מינונים משתנים של גישות אלה יושמו לסירוגין בעשור האחרון לקיום האימפריה. העדפת העות'מאניזם כבסיס הזהות של תושבי האימפריה, כפי שנעשה בתקופת העות'מאנים הצעירים בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה, הייתה מאפשרת לתושבי האימפריה להיות לאזרחים שווים וזכויות וחובות ולהרגיש שייכות לאומה אחת תחת בית־עוֹת'מאן. אך מדיניות זאת חייבה את ביטול הזכויות המיוחדות שמהן נהנו המוסלמים באימפריה, צעד אשר הם התקשו לקבלו. נוסף על כך גישה זו לא סיפקה מענה נאות לאותם מיעוטים שבקרבם נתעוררו רגשות לאומיים ניכרים ושאיפות לעצמאות, ואף לא הבטיחה הכרה בין־לאומית בשלמות הטריטוריאלית של האימפריה, כפי שהוכיחו האירועים בין 1908 ו־1913 (פרישת כמה מחוזות מן האימפריה, המלחמה עם איטליה, ומלחמות הבלקן). אימוץ מדיניות אסלאמית או פאן־אסלאמית כבסיס הזהות לתושבי האימפריה, כפי שנעשה בימי הסולטאן עבדול חמיד השני, אפשר את תמיכת התושבים המוסלמיים אבל נדחה בכל תוקף בידי המיעוטים הלא מוסלמיים. האופציה השלישית, מדיניות של תורכיות או של פאן־תורכיות, הדגישה את חשיבות האלמנט התורכי בהצלחת האימפריה ובהשרדותה ומאוחר יותר שימשה בסיס להתפתחות הלאומיות התורכית. ההנחה הסמויה של מדיניות זאת, שישנה זהות תורכית פרה־אסלאמית ופה־עוֹת'מאנית נבדלת מייחדת את התורכים משאר אזרחי האימפריה, היוותה גורם מלכד לתושבים התורכים באימפריה, השלד הפוליטי והצבאי שלה. בחירה באופציית התורכיות אפשרה להנהגת האימפריה לאמץ את רעיון שיתוף הפעולה עם עמים תורכיים נוספים מחוץ לגבולות האימפריה, כמו למשל האוכלוסייה התורכית בדרום רוסיה (פאן־תורכיות). מנגד אופציה זאת לא היוותה גורם מושך לא למיעוטים המוסלמיים הלא תורכיים באימפריה ולא למיעוטים הלא מוסלמיים. לפרטים נוספים, ראו: Y.M. Landau, "Remarks on the Attitude of the 'Young Turks' to Zionism," *Zionism*, ix, 1984, p. 198; Mim Kemal Öke, "Young Turks, Freemasons, Jews and the Question of Zionism in the Ottoman Empire (1908-1913)," *Studies in Zionism*, vol. 7, no.2 (1986), p. 202.
- 26 מערבי, "מהחיים הפוליטיים א", **הפועל הצעיר**, גיליון 1 (תשרי תרס"ט) (להלן: מערבי, "מהחיים הפוליטיים א") (**הפועל הצעיר** הביע תמיכה גלויה בדה־צנטרליזציה באימפריה); אב"י, "מלחמת הסיעות ואנחנו" (**הצבאי** גורס כי הדרך היחידה להציל את האימפריה היא לתת זכויות שוות לכל תושביה תחת בית עוֹת'מאן כפי שמציע הנסיך אל־צבאח); "איה האחווה והשייון" (החרות) מביע התנגדות תקיפה למעצרו של הנסיך אל־צבאח בעקבות ניסיון הפיכת הנגד הכושלת באביב 1909, וטוען כי הדבר הוא כתם שחור בדברי ימי "הוועד". המורדים, מדגיש העיתון, צריכים להיענש, אבל חירות משמעה לאפשר לאופוזיציה פוליטית לפעול בחופשיות. העיתון גם מהלל את אישיותו הדגולה של הנסיך אל־צבאח).
- 27 ראו למשל בן־יהודה, "שלשה דברים"; טיקטין, "באולם הכנסיה"; "התורכים הצעירים והציונות", **השקפה**, 4.9.1908 (להלן: "התורכים הצעירים והציונות") (תרגום ראיון עם ראש "הוועד" בפריס אשר הופיע בהד הזמן).
- 28 פין, "דרי ריזא תופיק בי – ציוני!", **הצבאי**, 7.3.1909.

- 70 א' סופר, "תחיית העם", **הבצלת**, 15.1.1909 (להלן: סופר, "תחיית העם").
- 71 שם וגם: ח.מ. מיכלין, "מרכז היהודים העותמנים", **הבצלת**, 4.9.1908.
- 72 ראו למשל: מיכלין, שם, וגם "אגודת היהודים העותמנים", שם, 24.8.1908.
- 73 מיכלין, שם.
- 74 "מהחיים הפוליטיים – הפרלמנט".
- 75 יוסף שפירא, **הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה**, תל-אביב, עינות, 1967, עמ' 108-107.
- 76 ברי"ל, "הג החפש", **השקפה**, 10.8.1908.
- 77 קולת, "הארגון", עמ' 212; לדוגמה ראו "כרוניקה": השפעת המהפכה על שיתוף הפעולה בין גורמים שונים בישוב היהודי ביפו.
- 78 ראו לדוגמה: "מהחיים הפוליטיים ב"; מיכלין, "מרכז היהודים העותמנים".
- 79 ראו למשל: יעקב מלכוב, "בני חורין", **הבצלת**, 19.8.1908 (להלן: מלכוב, "בני חורין"): קריאה לספרדים להישמר מלהיגרר אחרי קלי דעת, ציון כי האיכרים היהודים "מדולדלים" ומצבם כבר אבוד שם; "שמחת נתיני הוד מלכותו השולטאן בקאנסטיטוציאן הנתנה להם מאת הודו", שם, 10.8.1908: התקפה על מספר ספרדים שחיללו השבת בחגיגות לרגל הכרות החוקה בירושלים; אבן-שלמה, "רחובות-הנאם", שם, 14.8.1908 (להלן: "נאום הרב קוק"): נאום הרב קוק, רב יפו והמושבות, ברחובות ובו טען כי בגולה חדרו רעיונות זרים לחיי היהודים, רעיונות מסוכנים שיש לדחותם, כגון דחיית הלאומיות ומלחמת המעמדות; הכהן, "בארץ הקדשייפו", שם, 21.12.1908: על-ההתנהגות הקלוקלת של צעירים יהודיים מהגרים, כנראה אנשי העלייה השנייה, אשר התפרצו לבית כנסת ספרדי. הבעת כעס על כך שהספרדים אפשרו להם להיכנס כך לבית הכנסת ולדרוש; א"מ היימאן, "שערורייה ביפו", שם, 5.3.1909: על חילול קודש השבת על ידי יהודים ביפו, בעלי מוסר נמוך, הפותחים בית קפה בשבת (שוב כנראה מדובר באנשי העלייה השנייה).
- 80 "חכמים הזהרו בדבריהם", **הבצלת**, 28.6.1909.
- 81 מלכוב, "בני חורין".
- 82 "נאום הרב קוק".
- 83 שם; וכן "בארץ הקדש, צפת", **הבצלת**, 3.3.1909: "רוח צח מנשב בהרי הגליל, רוח חופש ושווי זכויות, חירות גמור, רוח אחדות יהודים עותמנים אשר רעיונם מוקדש לכבוד לאומיתנו ותורתנו הק"; מיכלין, "מרכז היהודים העותמנים".
- 84 ב"ש, "בארץ הקדש", **הבצלת**, 14.8.1908.
- 85 סופר, "תחיית העם".
- 86 א"ב אליעזרי, "עברים הסתדרו!", **הצבי**, 28.1.1909.
- 87 שם.
- 88 אב"י, "היו עותומנים!".
- 89 "המשטר החדש בתורכיה".
- 90 "מהחיים הפוליטיים – הפרלמנט".
- 91 "מהחיים הפוליטיים ב".
- 92 קרמר, "ירושלים".
- 93 לוסין שיוטו, "אגרת פתוחה לכבוד המורשים היהודים", **החרות**, 27.12.1909 (תרגום של מאמר שכתב עורך העיתון *L'Aurore* במצרים).
- המעידים שגם האחרונים יהיו בקרוב לגורם פוליטי ומשפיע בחיים המדיניים הכלליים שבתורכיה"; ראו גם: "מהחיים הפוליטיים ב" לגבי הבחירות אשר נתנו דחיפה לתנועה הלאומית בסוריה בה נבחר אחד מראשי התנועה הלאומית, הסופר הערבי-נוצרי סולימאן בוסתנאי, דבר המוגדר על ידי העיתון כ"דמונסטריה לאומית גדולה לאומה הערבית".
- 44 ש, "הסיעות בבית מורשי-העם", **הצבי**, 14.1.1909.
- 45 ש, "התנועה הערבית".
- 46 "יום-יום – תנועת הערבים".
- 47 בן אב"י, "מכת הלחי", **הצבי**, 6.7.1909 (להלן: בן אב"י, "מכת הלחי"); לאחר הבחירות טען תחילה **הצבי** כי הערבים שנבחרו לייצג את ארץ ישראל אינם שונאי ישראל. ראו: א' בן-יהודה, "למורשנו היהודי הראשון", **הצבי**, 20.11.1908.
- 48 בן אב"י, "מכת הלחי".
- 49 "מהחיים הפוליטיים ב".
- 50 מערבי, "מהחיים הפוליטיים א": העיתונים הערביים הם "ראי, שבו משתקפים החיים הציבוריים, ההולכים ומתהווים כעת בתורכיה בכלל ובסוריה בפרט. ועיתידים הם להשפיע הרבה על מהלך החיים המדיניים והסתדרות המפלגות בארץ". ראו גם: "מהחיים הפוליטיים ב": העיתונים הערביים דנים ב"שאלות הנוגעות להעולם הערבי בכלל ולסוריה בפרט, מתקנים פרוגרמה לאומית, מעוררים את רגשי האחדות בין כל שבטי ערב, ומפתחים את ההכרה העצמית של תושבי הארץ".
- 51 מערבי, "מהחיים הפוליטיים א".
- 52 שם.
- 53 "המשטר החדש בתורכיה", **הפועל הצעיר**, 6 (טבת תרס"ט) (להלן: "המשטר החדש בתורכיה").
- 54 **החרות**, 19.12.1910.
- 55 שם, 19.10.1911.
- 56 שם.
- 57 שם, 8.9.1911.
- 58 שם, 30.6.1911.
- 59 "ירושלים", **הבצלת**, 28.10.1908; "ירושלים", שם, 18.11.1908.
- 60 "חכמים הזהרו בדבריהם", שם, 28.6.1909.
- 61 ראו למשל: נחום סוקולוב, "יהודי תוגרמה והציונות", **החרות**, 17.1.1910: "העתונות התורקית והציונית", שם, 21.1.1910.
- 62 אב"י, "היו עותומנים!", **הצבי**, 15.1.1909 (להלן: אב"י, "היו עותומנים!").
- 63 בן אב"י, "מכת הלחי", שם, 6.7.1909.
- 64 שם.
- 65 **הצבי**, 21.1.1909.
- 66 אב"י, "היו עותומנים!".
- 67 רק במקרים נדירים יש בעיתוני בן-יהודה התמודדות ישירה עם עניין זה. למשל ב**הצבי** מיום 12.3.1909 (אב"י, "יהודים, היו עותומנים!") נאמר כי בעידן החדש באימפריה יש חשיבות רבה לדמוגרפיה, בניגוד אולי לעבר, וכי על היהודים להבין זאת.
- 68 מנדל קרמר, "ירושלים", **החרות**, 14.5.1909 (להלן: קרמר, "ירושלים").
- 69 שם.